

یاد و سپاس

در ترجمهٔ این اثرِ گران قدرتی چند از دوستان و عزیزان مرا یاری کرده‌اند به تعبیر
۱. بامداد «به جان منت‌پذیرم و حقّ گذارم». اول از همه، دکتر علی اصغر سیّدغراب
که ضبط دقیق اسامی هلندی را مدیون ایشان هستم. ایشان یک بار متن را به‌طور
کامل خواندند و مواردی را متذکر شدند. افزون بر این‌ها، دکتر سیّدغراب بر ترجمهٔ
فارسی بنده تقریظی نوشتند. از «نوازش قلم» و شاگردنوازی او صمیمانه قدردانی
می‌کنم. دوستِ دیرین و خوش‌ذوقم، سلمان احمدوند، بی‌هیچ چشم‌داشتی، تنها
از سر دلبستگی به «پیرنومید بی‌باکِ نشابور» و از سر لطف به این حقیر، سطر سطر
این ترجمه را از آغاز تا انجام با دقت و وسواس خواندند و ویرایش کردند. از او
تشکرها دارم. برای ضبط برخی از نام‌های ترکی از مقالهٔ «رباعیات عمر خیّام به
ترکی و رباعیات ترکی» از کتاب ارزشمند زبان و ادب فارسی در قلمرو عثمانی اثر
زنده‌یاد دکتر محمدامین ریاحی استفاده کرده‌ام. برای این استاد فقید علوّ درجات
مسئلت می‌کنم — خاک بر او خوش باد. از دانشجوی ممتاز و سخت‌کوشم عاطفه
یزدانی تبار که این ترجمه را با متن اصلی مقابله کردند و مواردی را یادآور شدند نیز
تشکر می‌کنم. «همسر و همراه سالیانم» همیشه در منزل محیطی آرام و مناسب کار
فراهم آوردند، از همدلی‌ها و مهربانی‌های او بسیار سپاسگزارم.

شکر که این نامه به عنوان رسید

مصطفی حسینی

همدان - تابستان ۱۳۹۴

تقریظ

کو محرم جان تا ز دل آرم به زبانش آن نکته که گوشم ز لب عشق شنیده
در اینجا مناسب است که از آقای مصطفی حسینی، مترجم محترم این کتاب،
سپاسگزاری نمایم. بیش از یک سال و اندی است که برای ترجمه این کتاب در
تماس بودیم و ایشان ترجمه فصل‌های این کتاب را برایم ارسال می‌نمودند. کمال
خوشبختی است که با چنین مترجم با دقت و با ذوق همکاری می‌کنم. ایشان با نثر
روان و ساده این کتاب را برای پاسخگویی به نیاز پارسی‌زبانان برگردانده‌اند و این
قطره جدا افتاده را به دریای جان رسانیده:

ای قطره تو از بحری هر چند جدا افتی گر سر بفلک سائی هم جانب دریا رو

امیدوارم که این کتاب که اکنون به زبان مادری خیام سامان داده شده نیاز
خوانندگان را پاسخگو باشد و خوانندگان بتوانند از آن بهره‌وری نمایند. برگردان
چنین کتابی که از زاویه‌های گونه‌گون به محبوبیت و نقش خیام در فرهنگ‌های
مختلف می‌پردازد و موضوعات بنیادی هستی را با اصطلاحات خاص علمی به بوتّه
بررسی می‌نهد، آسان نیست و لیکن آقای مصطفی حسینی با زبانی شیوا و گیرا
مطالب کتاب را ترجمه کرده‌اند. باز هم از آقای مصطفی حسینی سپاسگزارم که با
چنین قلم ساده و روان و عاری از پیرایه‌های بلاغی این متن علمی خیام‌شناختی
را به زبان پارسی برگردانده‌اند.

علی اصغر سیّدغراب

فهرست

پیشگفتار	سیزده
مقدمه	۱
دربارهٔ مجموعهٔ حاضر	۳
جذبهٔ جهانی خَیام: بشر، باده، و جهان آخرت در رباعیات	۹
خَیام در ایران	۳۵
خوانش رباعیات به منزلهٔ شعراعتراض	۳۷
برخی رباعیات خَیامی از روزگار عمر خَیام	۵۳
بین میخانه و مدرسه: عمر خَیام دانشمند	۶۳
خَیام در جهان عرب و ترکیه	۷۳
عمر خَیام عربی	۷۵
رباعیات عمر خَیام ترجمهٔ احمد رامی	۸۹
رباعیات عمر خَیام به ترکی و رباعیات ترکی	۱۰۱
خَیام در هلند	۱۰۹
دیگر رباعیات فارسی در هلند: گزار دانش حسین آزاد	۱۱۱
تأثیر عمر خَیام بر ادبیات هلند	۱۲۳
حقیقت تلخ: تأثیر خَیام بر ی. ه. لئوپلد	۱۳۷
چگونه عمر خَیام بر هنرمندان تجسمی هلندی تأثیر گذاشت	۱۴۷

- ۱۵۷ میراث عمر خیّام در موسیقی هلند
- ۱۶۷ خیام در روسیه و گرجستان
- ۱۶۹ پذیرش خیّام در روسیه: از متن تا تصویر
- ۱۹۱ ترجمه اشعار عمر خیّام به گرجی: معیاری برای مترجمان
- ۲۰۵ خیام در انگلستان عصر ویکتوریا
- ۲۰۷ پذیرش رباعیات عمر خیّام فیتز جرالدر در عصر ویکتوریا
- ۲۲۵ خیام در هندوستان
- ۲۲۷ بومی کردن رباعیات
- ۲۳۹ رباعیات خیّام و تفکر فلسفی هندی
- ۲۵۵ پایگاه اطلاعاتی بین‌المللی خیّام
- ۲۵۷ پایگاه اطلاعاتی عمر خیّام
- ۲۶۷ برای مطالعه بیشتر تر
- ۲۹۵ نمایه

پیشگفتار

بررسی پذیرش ادبی نقش مهمی در پژوهش‌های ادبیات تطبیقی دارد. بی‌گمان، پذیرش یک نویسنده در فرهنگ دیگر همواره با فراز و نشیب‌هایی توأم است. برای انجام این کار، تطبیق‌گر می‌بایست ابتدا فهرستی از ترجمه‌های آثار نویسنده مفروض را به ترتیب تاریخ نشر تهیه کند، سپس تمامی مقالات و نقدهایی را که بر آن‌ها نوشته شده گردآوری، و به‌دقت تحلیل کند. افزون بر این، برای روشن‌داشتن پذیرش ادبی یک نویسنده در فرهنگ دیگر باید ذاتفه ادبی، بافتار فرهنگی و اجتماعی، و زیست‌جهان او را طی سال‌های مدنظر بررسی کرد. تطبیق‌گر باید به‌گونه‌ای روشمند بسیاری از عوامل اجتماعی — مانند طیف مختلف خوانندگان آثار نویسنده مفروض در ادوار مختلف — سیاسی، و تاریخی را مطمح نظر قرار دهد. به‌علاوه، او باید به نقش رسانه‌های جمعی — روزنامه، سینما، رادیو، و ... — تبلیغات و حتی نام و شهرت ناشران در اشاعه آوازه نویسنده نیز توجه کند. افراد ناآشنا با مبانی نظری و پژوهشی ادبیات تطبیقی مطالعاتی از این دست را به فهرستی از نام‌ها و عناوین، اعداد و ارقام، تاریخ چاپ و انتشار، و نام مترجمان و ناشران فرومی‌کاهند. حال آنکه لازمه چنین پژوهش‌هایی باریک‌بینی، پُرمایگی، روشمندی، و تحلیل عالمانه شرایطی است که محمل پذیرش ادبی بوده است. از این رو، چنان که آمد، تطبیق‌گر ابتدا باید با شکیبایی و پشتکار اطلاعات لازم را گردآوری و سپس به‌دقت پردازش و تفسیر نماید.

بی‌گمان، عمر خیّام پراوازه‌ترین شاعر ایرانی در آن سوی مرزهاست. این آوازه، از سوئی، مرهون مضامین ابدی رباعیات اندک‌شمار اوست که به زبانی سخته و پخته و در قالبی موجز و آهنگین سروده شده‌اند و از دیگر سو، به‌دلیل ترجمه

استادانه و افسونکارانه ادوارد فیتزجرالد (۱۸۸۳-۱۸۰۹)، شاعر-مترجم انگلیسی، است. این حقیقت که شعر خیّام از رهگذر ترجمه منظوم فیتزجرالد، اندک اندک، جهان غرب را درنوردید بر هیچ کس پوشیده نیست. شاید یکی از علل شهرت جهانگیر و حُسن قبول شعر خیّام این است که شعر او ترجمان سرگشتگی‌ها و درماندگی‌های انسان غربی بود. گویی خیّام از زبان او سخن می‌راند.

کتاب ارزشمند فیلسوف تودار و رباعیات بودار که زیر نظر دکتر علی اصغر سیدغراب، استاد برجسته ادبیات فارسی دانشگاه لیدن هلند، گردآوری شده حاوی مقالاتی پُر باره درباره حُسن قبول رباعیات عمر خیّام در کشورهای مختلف جهان است. مقالات این دفتر گرانسنگ جملگی نکته‌آموزند و بدیع، و خواننده در نتیجه مطالعه آن‌ها به انبوهی اطلاعات مفید درباره شعر خیّام در دیگر کشورها دست می‌یازد. مقالات کتاب هرچند مستقل‌اند، اما رشته‌ای نامربی، اندیشه خیّامی، آن‌ها را به هم پیوند می‌دهد. افزون بر این‌ها، کتاب در حکمِ رمانی جذاب و گیراست که خواننده را همراه شعر خیّام، تفرّج‌کنان، به سفری شورانگیز در چهارگوشه جهان می‌برد و طرفه آنکه شخصیت اصلی آن کسی نیست جز «پیر سپیدموی دیرینه‌روز نشابور». مطالعه این اثر برای دوستداران ادبیات فارسی، ادبیات تطبیقی، و ادبیات جهان مفید و لذّت‌بخش است.

مصطفی حسینی

تابستان - ۱۳۹۴

مقدمه

دربارهٔ مجموعهٔ حاضر

علی اصغر سیّدغراب

سال ۲۰۰۹ مصادف بود با دو یستمین زادروزِ ادوارد فیتزجرالد^۱ و یکصد و پنجاهمین سالگرد نخستین چاپ ترجمهٔ او از رباعیات عمر خیّام. همایش‌ها، کارگاه‌ها، و نمایشگاه‌های بسیاری برای بزرگداشت این مراسم ترتیب داده شد. دانشگاه لیدن^۲ دربارهٔ میراث شعری خیّام، پذیرش، و اقبال به شعر او در فرهنگ‌های مختلف سراسر جهان همایش بین‌المللی دوازده‌ای (۶ و ۷ ژوئیه) برگزار کرد. این مجموعه شامل گلچینی از مقالات ارائه‌شده در این همایش و چند مقالهٔ دیگر است که من از محققان درخواست کردم تا در این باب بنویسند. این اولین بار است که تاریخچهٔ پذیرش و اقبال به رباعیات عمر خیّام در سنت‌های ادبی مختلف در یک مجلد به انگلیسی گردآوری می‌شود. در نگارش مقالات آن، محققان برجسته‌ای که در زمینهٔ خیّام یا ادبیات پارسی تخصص دارند همکاری کرده‌اند. فصل‌های مختلف کتاب پذیرش خیّام را افزون بر کشورهای فارسی، عربی، و ترک‌زبان در هند، هلند، انگلستان، روسیه، و گرجستان نیز بررسی می‌کند.

پذیرش خیّام در ایران در سه مقاله بررسی شده است. مهدی امین‌رضوی در «خوانش رباعیات به منزلهٔ شعر اعتراض» بر اساس منابع و بافتار عصر خیّام رباعیات را در چارچوب تاریخ تفکر اسلامی بررسی می‌کند و می‌پرسد چرا خیّام و چند فیلسوف دیگر مانند فارابی، ابن سینا، رازی، و بیرونی به بدعت متّهم شدند. امین‌رضوی شعر خیّام را از مقولهٔ شعر اعتراض روشنفکران تلقی و تصریح می‌کند

1. Edward FitzGerald

2. Leiden University

که روشنفکران ایرانی «با استفاده از جوازات شاعری سنت اسلامی را به باد انتقاد گرفتند».

ندی دیدم نشسته بر خنکِ زمین نه کفر و نه اسلام و نه دنیا و نه دین
نه حق، نه حقیقت، نه شریعت، نه یقین اندر دو جهان کرا بود زهره چنین

پذیرش خیّام در زمانه او در دو فصل به بحث نهاده شده است. جستار نخست – «برخی از رباعیات خیّامی از روزگار عمر خیّام» – به قلم الکساندر مرتن^۱ است، که از یک جُنک ادبی فراموش شده اثر ابوالقاسم نصر بن احمد بن عمر الشادان نیشابوری و متعلق به دوران سلطنت مسعود غزنوی سوم (۵۰۸-۴۹۲ ق) رونمایی می‌کند. گرچه مرتن در این مقاله بر جنبه‌های ادبی رباعیات انگشت نهاده، اما فصل دوم اثر محمد باقری – زیر عنوان «بین میخانه و مدرسه: عمر خیّام دانشمند» – درباره خیّام دانشمند و نشانگر هنر او در تلفیق قابلیت‌های علمی با نبوغ ادبی است. جستار باقری شامل طبقه‌بندی خیّام از معادلات سه مجهولی، شرح او بر کتاب کلیات اقلیدس، و دستاوردهای علمی حکیم نیشابور است.

یان یوست ویتکام^۲ و محمد السلمی پذیرش خیّام در جهان عرب را بررسی کرده‌اند. موضوع این دو فصل بررسی ترجمه‌های مختلف خیّام به عربی است. ویتکام در این فصل – «رباعیات عمر خیّام ترجمه احمد رامی» – به بررسی ترجمه‌های شاعر مصری احمد رامی (۱۹۸۱-۱۸۹۲) از رباعیات خیّام و روشی که خوانندگان مشهور امّ کلثوم (۱۹۷۵-۱۹۰۴) و محمد عبدالوهاب (۱۹۹۱-۱۹۰۷) آن‌ها را به آواز خوانده‌اند می‌پردازد. ویتکام و السلمی نشان می‌دهند که شهرت عظیم خیّام مرهون خوانندگان محبوب عرب، مانند امّ کلثوم، است. خیّام در ترکیه هم مشهور است. سیتسکه سوتهمان^۳ در مقاله‌اش «رباعیات عمر خیّام به ترکی و رباعیات ترکی» از پرهیز شاعران عثمانی در سُرایش رباعی و ترجیح قالب‌های دیگر در

1. Alexander H. Morton

2. Jan Just Witkam

3. S. Sötemann

اوج تأثیر‌پذیری‌شان از شعر فارسی سخن می‌گوید. در این میان، یحیی کمال بیاتلی (۱۹۸۵-۱۸۸۴) یک استثنا بود. او کوشید تا بر تمامی قالب‌ها و انواع شعر عثمانی تسلط یابد. بیاتلی با ترجمهٔ خیّام در اثنای فعالیت‌های ادبی‌اش شعر او را به مردم ترکیه معرفی کرد.

پنج فصل بعدی به جنبه‌های مختلف پذیرش خیّام در هلند اختصاص یافته است. مقالهٔ هانس دو بروین^۱ با عنوان «دیگر رباعیات فارسی در هلند: گلزار دانش حسین آزاد» در بابِ رواج رباعیات فارسی در شعر هلند از قرن نوزده به بعد بود. وی پس از معرفی دو شاعر بزرگ هلندی، پ. س. بوتنز^۲ (۱۹۴۳-۱۸۷۰) و ی. ه. لئوپلد^۳ (۱۹۲۵-۱۸۶۵)، بر منبع مشترک آن دو تمرکز می‌کند، جنگی از رباعیات فارسی در دو بخش، که در ۱۹۰۶ به ترتیب زیر عناوین گلزار معرفت و گلزار دانش منتشر شد. مؤلف این جنگ‌های فارسی و فرانسوی فردی ایرانی به نام حسین آزاد بود. او پزشکِ دربار قاجار در اصفهان بود که به لندن و پاریس سفر کرد و بعدها در پاریس اقامت گزید و در آنجا به بررسی شعر اروپایی و فارسی همّت گماشت. دو بروین در این فصل تصویر روشنی از زندگی حسین آزاد و تلاش او برای معرفی گنجینه‌هایی از سنت ادبی پارسی به جامعهٔ غرب به دست می‌دهد. «تأثیر خیّام بر ادبیات مدرن هلند» عنوان فصلی است که مارکو خود^۴ در آن پذیرش خیّام در ادبیات مدرن هلند را چیره‌دستانه مرور کرده است. نوشتهٔ مارکو خود شامل مترجمان هلندی نظیر کریس فان بالن^۵ (۱۹۱۰)، ی. ه. لئوپلد (۱۹۱۱)، ویلم دو مرود^۶ (۱۹۳۱)، و چندین شاعر مشهور دیگر است. تأکید اصلی خود بر پ. س. بوتنز (۱۹۱۳) است که در سراسر زندگی‌اش مسحور رباعیات خیّام بود. دیک فان هالسماس^۷ در جستاراش «حقیقت تلخ: تأثیر‌پذیری ی. ه. لئوپلد از عمر خیّام» بازمی‌نماید که چگونه ی. ه. لئوپلد شاعر (۱۹۲۵-۱۸۶۵)

1. Hans de Bruijn 2. eter Cornelis Boutens 3. Johan Hendrik Leopold
4. Marco Goud 5. Chris van Balen 6. Willem de Mérode
7. Dick van Halsema